

A madár fészkeből
 újulva tér már ki
 Ő éhező begyét
 újra tele szedni

De a leánymég ott
 A gyászos sirköven
 Tűz villám ölte őt
 A vészes éjjelen.

Közlő: HALÁSZ GÁBOR.

KÉT BESSENYEI-DOKUMENTUM.

Bessenyei György 1773-ban Mária Terézia felszólítására németből magyarra fordított egy hitvédelmi munkát, egy Prágában 1772. december 12-én elmondott prédikációt Krisztus istenségéről. A könyv *A' Szent Apostol Tamás mint ellene állhatatlan bizonyága a' Jesus Kristus istenségének a' keresztyén vallás igazságának a' mai hitetlenek ellen* címmel még ugyanazon évben meg is jelent Pozsonyban; kiadásának érdekes előzményét tárja fel két felterjesztés, amely nemrég került vétel újtán a Nemzeti Múzeum Könyvtárának kéziratárába. A fordítást Bessenyei előszavával együtt Kollár Ádám, az udvari könyvtár magyar származású tudós öre, pártolólág felterjesztette a királynőhöz. Az előszó Mária Terézia érdemeit emelte ki, többek között ezekkel a szavakkal: «Az Egeknek örök igazgatásai rendelték e' Felséget előnkbe, kinek Királyi hatalma 's Anyai Kegyelme Nemzetünket a' Vér-ontásnak mérge közül ki-segéllette, mely fáradt hazánknek kebelét olly sokszor szaggatta, másszor szerentsétlenségünktől szüntelen üldöztetvén. Lélekzetet venni tsak az Ő Felsége tsendes uralkodása alatt kezdettünk, Szomorú pusztáink ez előtti meg-szokván sebei közt szenvedett Nemzetünknek Vérit innya, most tsak a' Munkások keze által kövéredhetnek, Harmintz két esztendőttől fogva javainknak birodalmában tsendesek, élünk 'a békeségnek édességei között nyugodva... Felső Aszszonyunk felső Királyi hivatalát tudván, 's Anyai Kegyelmet kebelében érezvén, nem elégszik-meg azzal, tsak, hogy Hazánkat tsendességben tartsa, hanem fáradhatatlanul keresi azokat az idvességes eszközöket-is, mellyek által Keresztyén Vallásának erejét jobbágjai között védelmezhesse.» Ezért bízta meg őt is e munka fordításával. A királynő, mint sajátkezü jegyzetéből kitűnik, félt, hogy ezeket a dícséreteket hízelgésre magyarázhatják, aggodalmát azonban Kollár önérzetes érvelése eloszlatta és megadta hozzájárulását a kinyomtatáshoz. Egyéniségére és a magyarokhoz való viszonyára egyaránt kedvező fényt vetnek jegyzései, az újabb felterjesztés bátor hangja meg Kollárnak válik becsületére. Az iratváltás mögött pedig ott a hódoló testőrírő alakja, aki szívesen vállalja az alapjában katolikus szellemű hitvédelmi munka átültetését, amelynek érveit, mint maga mondja: «noha Reformációban nevedtem, 's élek, velünk ellenkezni nem találtam.» Ez és az 1777. évben újból vállalt vallásos fordítás lélektanilag talán még sem hanyagolható el egészen későbbi áttérésének sokat vitatott problémájánál.

1. Kollár felterjesztése a Királynőhöz.

Allernädigste Kaiserin, Apostolische Königin, und Frau!

Die von Euer Maytt: mir allernädigst zugeschickte und hier beygehogene ungarische Uebersetzung der bekannten Pragerischen Predig, habe

ich mit allem Fleiss nicht nur durchgelesen, sondern auch mit dem deutschen Original genau zusammengehalten, und ich muss in der Wahrheit aufrichtig gestehen, dass sie es allerdings werth seye, so wie sie hier geschrieben ist, im Druck zu erscheinen; theils weil sie mit grosser Geschicklichkeit, und Kenntniss der ungarischen Sprache geschrieben ist, und das deutsche Original getreulich und vollkommen ausdrückt; theils weil in der ungarischen Sprache noch nichts desgleichen, wider die leider! überhandnehmende Freygeisterey, im Druck erschienen. Diese für unsere ungarische Nation allergnädigste Sorge hat schon ihre eigene Stelle in der Geschichte Euer Maytt: an welcher ich seit mehreren Jahren in meinen Nebenstunden arbeite. In dieser Geschichte wird die dankbare ungarische Nachwelt nicht ohne zärtlichsten Thränen lesen können, wie unablässlich Euer Maytt: nich nur für unsere Sitten, Gelehrsamkeit, Tapferkeit, und das ganze gegenwärtige, sondern auch für das zukünftige Wohl allermitdest gesorgt haben Der Uebersetzer, dessen schöne Capacitaet, und nicht allgemeine Talenten aus dieser Arbeit hervorleuchten, hat eine kleine dem Gegenstand der Predig sehr wohl angemessene Vorrede seiner Uebersetzung vorgesetzt, welche meiner allermindesten Meynung nach auch allerdings verdienete mitgedruckt zu werden.

Jedoch es beruhet alles an Euer kaiserlichen und apostolischen Maytt. allerhöchsten Willen und Meynung.

Adam Franz Kollar.

2. A Királynő sajátkezű rájegyzése:

ich fürchte eine adulation möchte also ehe noch die übersetzung dieser Vorrede sehen. ich bin denen Hungern viel schuldig ich liebe sie aber auch zärtlich sie seind mir von meinen grossen kayser Frantz bekant und anbefohlen habe mich alzeit gutt dabey gefunden. M.

Az akta hátlapján (Kollár jegyzete):

Misi d. 16. April. 1773. Recepti die 17. eiusdem anni.

3. Kollár újabb felterjesztése.

Allergnädigste Kaiserin Apostolische Königin, und Frau!

Der Verfasser der Euer Maytt: allerhöchst bewusten Vorrede ist einer der meinigen Landsleuten, die ich seit mehreren Jahren her sehr genau kenne, derowegen kann ich auch Euer Maytt: auf das heiligste versichern, dass dieser Bessenyei in seiner Vorrede keine andere als die Sprache seines Herzens führe, folglich von einer Adulation weit entfernt sey. Wir Ungarn sind überhaupt unserem National-Character nach sehr schwache adulateurs. Der Neid, der Eigennutz, die ambition, und eine starke Neigung zu einer übertriebenen Freyheit sind unsere Nationalfehler, wie es Euer Maytt: allerhöchst am allerbesten bekannt seyn wird. Wenn ein Franzose, oder ein Wälscher das seltene Glück gehabt hätte, in Euer Maytt: Hof-Bibliotec in das vier und zwanzigste Jahr, wie ich, zudienen, so wurden unsere Zeiten schon längst beschrieben worden seyn; ich aber als ein geborener Ungar

arbeite an meiner Geschichte in der Stille, und zwar mit dem festen Vorsatz, dieselbe nicht eher das Weltlicht erblicken zulassen, als nachdem ich das meinige zum letzten sehen, und nichts zeitliches mehr zuhoffen haben werde, um nur von dem niederträchtigen Fehler einer adulation auf ewig befreyt zuseyn. Uebrigens dem allergnädigsten Befehle zur Folge habe ich diese Bessenyeische Vorrede, und zwar in einem rein abgeschriebenen und für meine ungarische Büchersammlung bestimmten Exemplar, welches ich Euer Maytt: hier beizulegen die allerhöchste Gnade habe, wiederholtermassen genau durchgelesen, und gar nichts übertriebenes gefunden, wäre also zum zweytenmal der allermindesten Meynung, dass sie allerdings verdiente mitgedruckt zuwerden, und zwar aus folgenden Ursachen: 1.) weil diese Vorrede nicht an Euer Maytt., sondern an den Leser adressirt ist. 2.) weil sie in einer Sprache geschrieben ist, die Euer Mayestät nicht sprechen, und 3.) weil der berühmte Metastasio in seinen Voti publici ebendasselbe gesagt, und von allen sowohl Ausländern als Innländern nicht als Poet, sondern als ein unfehlbarer Zeuge der puren Wahrheit überall gelesen, und hochgeschätzt wird. Jedoch es beruhet alles an Euer Kayserlichen und Apostolischen Maytt: allerhöchsten Willen, und Meynung.

Adam Franz Kollar.

4. A Királynő sajátkezű rájegyzése:

so bald es nicht an mich adressirt ist und das lob der nation zu gleich ihre präjudicia vorstellt, so bin ich gantz zu friden habe es selbst gelesen finde es gutt. allein auff mich in solchen sachen wie in vill anderen kan und werde mich niemals allein verlassen. mit freuden wan es auch latein ist lesdte dise beschreibung die er macht von Hungern kunte villeicht ihme vill darzu helffen der König in Hungern wusste nichts davon nur die M. T. was zur Ehre der nation ist werden wir in mein herzen gern der welt kund geben.

Az akta hátlapján (Kollár jegyzete):

Misi d. 18. April. 1773. Recepti d. 19. eiusdem anni.

Közli: HALÁSZ GÁBOR.

EGY RÉGI PESTI CÍMTÁR SZÍNÉSZET- ÉS DRÁMA-TÖRTÉNETI ADATAI.

Az 1815-ből való pesti címtárban (*Adressbuch der Königlichen Frey-stadt Pesth.* 1815. Pesth, zu finden bey Hrn. Leyrer, Eggenberger und Müller) figyelemreméltó színész- és főleg drámatörténeti adatok maradtak meg — idáig felhasználatlanul. E kis könyv a város szórakozóhelyei sorában részletesen foglalkozik a magyar és a német színházzal, mégpedig első helyen a magyarral, *Das ungarische National Theater* címen. Közlési anyagát az utolsó «theatromi almanak»-on kívül a színtársulat körében szerezte, alighanem magától a társulatot 1813 ősze óta igazgató Kultsártól. A társulat névsora után a magyar színészet rövid történetét adja s ennek keretében

részletesen ismerteti Kultsárnak röviddel előbb megjelent *Hazafiúi javallását*. A megyék addigi adományai és ígéretei alapján reményét fejezi ki, hogy egy állandó nemzeti játékszín szép terve rövidesen megvalósul. A társulat névsora megegyez az almanach adataival, de míg ott Murányi felvigyázó és Déry «ruhák inspectora», itt Murányi rendező címmel szerepel és Déry a felvigyázó.

Sokkal becsesebbek a címjegyzék irodalomtörténeti adatai. A 111. lapon ugyanis felsorolja azokat a nevezetesebb írókat is munkáik címével együtt, akik az évben eredeti drámákkal gyarapították a társulat műsorát. E jegyzéket különösen fontosá teszi az, hogy erre az időre vonatkozólag úgyszólván semmi műsor-adat nem maradt már fenn: mivel a társulat évközben eltávozott, az ezévi műsort magába foglaló almanach már nem jelent meg. De az addigiak sem nevezték meg 1812 óta még az újdonságok szerzőit sem.

A jegyzék a következő:

Unter den National-Dramatischen-Dichtern, welche in diesem Jahre originale Stücke einsandten, sind:

Hr. Ant. (!) v. Gombos (Conzipist bey der Hochl. Ung. Hofkanzley). Er verfasste: *Elek és Polixena*.

Hr. Valthaser von Bárányi (!) (Gerichts Tafel Beysitzer) von ihm sind: *Rübezal. — Hárfa Sziget. — Magyarok Kivándulása Ásiából. — Jazid Ilderum. — Dévényi Cecília. — Saidár és Kurik. — Somosváriak. — Rásdi.*

Hr. Jos. v. Katona (Geschw. bey der k. Tafel) er lieferte: *Lucza Széke — István Magyarok első Királya. — Borzasztó Torony. — Jerusalemben pusztulása.*

Hr. Ant. v. Grusz, Verfasser von: *Erbia. — Szépség Ereje. — Nagyra-vágyó Leánka.*

Hr. Aloys Köszegei, Verfasser des *Pokolvári Bálint*.

Gombos Imre, az *Esküvés* írója itt szereplő drámájának címe korábban is ismeretes volt. Ez az adat igazolja Sziklay Ferenc véleményét, aki Gombos egy levele alapján állapította meg, hogy az *Elek és Polyxenát* nem az *Esküvés* után írta, mint addig hitték, hanem valószínűleg még 1814-ben.¹ Katonára vonatkozólag sem mond lényegesen újat a jegyzék: azok az eredetként játszott drámái, melyek előadásáról egyebűn tudunk, kivétel nélkül mind szerepelnek benne, kívülük a *Jerusalem pusztulása* is. Ennek előadását a cenzor 1814. július 27-én engedélyezte, de hogy Katona átadta-e a színtársulatnak vagy sem, nem volt ismeretes. Ez a jegyzékből nyilvánvaló. Valószínűleg ezt adta oda utoljára, s ez által került be a jegyzékbe. Előadását mindenesetre előkészítették ekkor is; utóbb 1833-ban is. Hogy az előadás megtörtént-e, az így sem állapítható meg kétségtelenül. Köszegey Alajosnak, a színtársulat tagjának drámája a Gleich-féle *Vendelin von Höllenstein oder die Todtenglocke* című 1798-ban megjelent regénynek dramatizálása volt. 1814. augusztus 1-én mutatták be; Szinnyei írói lexikona hivatkozik ekkori színlapjára. *Pokolkői Vendel* címen is játszották. Magát

¹ Gombos Imre *Polyxenája és valószínű forrása*. Erdélyi Múzeum, 1910. 285. lap.

a regényt csak 1823-ban fordította magyarra Némethy József.¹ A regény német színpadi feldolgozásának (Mühlbeck- vagy Michelbecktől) első pesti előadása 1816. december 29-én volt.

Legérdekesebbek a Bárány Boldizsár és Grusz Antal drámaírói munkásságára vonatkozó adatok. A *Rosta* írójának ifjúkori drámái közül eddig egyedül az 1812. május 12-én bemutatott és még a Nemzeti Színházban is soká — előbb eredeti alakjában, majd 1854-től Fáncsy igazításaival s Doppler zenéjével — játszott *Saidár és Rurik*ről voltak adatok. E jegyzékből tűnik csak ki, hogy a *Bánk bán* megrostálása idején mily nagyarányú drámaírói munkásság is volt már Bárány mögött. A *Rübezal* és a *Magyarok kiindulása Ásiából* előadásáról csak a 30-as évekből voltak adatok, s akkor újdonságok gyanánt hirdették őket. A *Szittyai magyarok kiindulása Ásiából a' hét magyar Kapitányok alatt* című «új nemzeti eredeti vitézi játék»-ot 1835. május 6-án mutatták be Kassán Komlóssyné jutalomjátékául; ennek az előadásnak színlapja meg is maradt a Széchenyi-könyvtár Fáncsy-féle színlapgyűjteményében. A *Rübezal*nak 1838. június 13-án Udvarhelyiné javára rendezett debreceni előadása csak a Honművész elég terjedelmes csípős megjegyzéséből ismeretes.² A darab maga megbukott, noha az előadás keretében Kántorné első debreceni felléptét ünnepelték. «Az, egyszer hun vót, hun nem vót, még az óperenciás tengeren is túl vóti' világból, guzsaly mellett agg anyó szájába illő regény a fényes számmal színteremünkbe se egett közönség elégületlenségében teljes mérték 's érdem szerint részesült. S bár mint romantizálgat is e' romantos színmű (melly a' hirdeteményen nézőjáték címre tett szert), de előttünk nézhetlen játékká, sületlen semmisséggé vált: mi okból utósó Isten hozzádot mondván neki, siri és békés nyugalomba helyeztetni őt szívből óhajtjuk» — írja többek közt a kritikus. (Honművész, 1838. 71. sz.) E tudósítás szerint a darab teljes címe *Rübezahl az óriási hegyekben, vagy zöld leányka* romantos nézőjáték 5 felvonásban Bárány Boldizsártól. 1835. január 24-én is játszottak már Kassán egy «egészen új Vitézi Tümenényesjáték»-ot 4 felvonásban egészen hasonló címmel, de a szerző megjelölése nélkül s berlini újdonság fordítása gyanánt. (*A' zöld leányka, vagy: Rübezahl az óriáshegyekben*. Das grüne Mädchen Az esmeretes regényes történet után kidolgoztatott a' Berlini udvari játékszínré.³ Volt-e ennek a darabnak is köze a Bárányéhoz, nem tudom: az sem lehetetlen, hogy a debreceni előadás címét a másik után alakították. Német *Rübezahl*-játékokat is épen a 30-as években játszottak leginkább, így Pesten 1829-től. Bárány valószínűleg Lafontaine *Rübezahl*-elbeszélését dolgozta fel. (*Märchen, Erzählungen und kleine Romane*, I. 1801.) Ez annál inkább valószínű, mivel a *Hárfa Sziget* is Lafontaine elbeszéléséből készült: ez utóbbit Fáy András már 1807-ben le is fordította (*Bokréta*, 127–48. l.), a *Rübezahl*-elbeszélés magyar fordítását azonban csak 1816-ban adta ki Kis János (*Ifjúság barátja* II.) A *Somosváriakat* (*Szamosváriak és Kolosváriak*

¹ Erre, valamint a Báránytól dramatizált német regényekre és elbeszélésekre s fordításukra vonatkozólag v. ö. György Lajos bibliografiáját az *Ungarische Jahrbücher* VIII. évfolyamában.

² A *Szittyai Magyarok* előadásáról szóló tudósítás elég kedvező.

³ Színlapja a Fáncsy-féle gyűjteményben.

címen is emlegették) 1813. január 17-én bemutatta a pesti színtársulat, Kultsár a Hazai Tudósítások 11. számában szolt is az előadásról, de sem ő, sem az almanach nem nevezte meg a szerzőt, s az mindeddig ismeretlen volt. A *Hárfa Szigetnek*, a *Jazid Ilderumnak*, a *Dévényi Ceciliának* és a *Rásdának* sem írásáról, sem előadásáról nem ismeretes semmi más adat. A *Saidár és Rurikkal*,¹ a nyomtatásban megjelent *Árpádi házzal* és a Széchenyi-könyvtár kéziratárában levő *Velencei Péterrel*² együtt így Bárány Boldizsárnak már 10 drámájáról tudunk.

Grusz Antal a címjegyzék megjelenésekor még egyetemi hallgató volt. Csak 1816-ban fejezte be tanulmányait s mindjárt ez évben a magyar törvénytudomány helyettes tanára lett az egyetemen. Már 1820. április 6-án meghalt. Szépirodalmi munkásságáról és a színtársulattal való kapcsolatáról eddig nem esett szó. Az *Erbia* nyilvánvalóan Pálffy Sámuel hosszantartó népszerűsége jutott azonos című regényének³ (1. kiadása 1805-ből) feldolgozása volt.

WALDAPFEL JÓZSEF.

ÁMOR ÉS A' HALÁL.

Verseghy ily című költeményéről annyit állapított meg legutóbb Gálos Rezső (IK. 1933. 100. l.): «Latin forrásra vall, hogy a költeményt Baróti Szabó Dávidnál is megtaláljuk, elsőzben a *Vers-Koszorúban*» — s megjegyzi, hogy ez utóbbinak versét «Császár Elemér is görög származású latin epigramma fordításának tartja.» Valóban mindkét költő latin eredeti nyomán dolgozott, de az igen sokszor megverselt ötlet más-más — azt hiszem határozottan megjelölhető — latin feldolgozása után.

Ez az ötlet is, mint annyi más, Alciatus páratlan népszerűségű s mondhatni műfajt alapító jelentőségű emblémái közt terjedt el Európa-szerte. Mint a többiek jelentékeny részét joggal, ezt a *De Morte et Amore* c. (az 1531. évi első kiadásban 65.) emblémát is már az első tudós Alciatus-magyarázó, Claudius Minos (Mignault) 1573-ban valami görög forrásból eredőnek tartotta, s e vélemény határozott állításként később is többször fölmerült. A valóságban azonban sehol sem található ily görög szöveg, sem epigramma, sem mese. Alciatus ötlete valószínűleg Seraphino dell' Aquilla XV. századi olasz költő Cupidóról és Atroposról szóló elbeszéléséből származott; ott azonban még nem nyílcseréről van szó, csak Atroposnak szolgáltatja ki Cupido a maga nyilait; Seraphinót követte Jean Lemaire belga költő, ezt meg Joannes Secundus.⁴ Alciatus emblémájának elterjedését azonban már nehéz mindenüvé követni; hiszen egész gyűjteményének is kb. 150 lenyomata és teljes fordítása ismeretes, köztük 130 az első hét évtizedből,⁵ magának ennek

¹ Sűgópéldánya megvan a Nemzeti Színház könyvtárában.

² V. ö. Vértesy Jenő, *Bárány Boldizsár ismeretlen drámája*. Irodalomtörténet, 1912.

³ V. ö. Heinrich Gusztáv: *Erbia és Zomilla*. EPhK. 1901.

⁴ V. ö. Rubensohn M.: *Griechische Epigramme u. andere kleine Dichtungen*. ... LXVI lapját.

⁵ V. ö. (többek közt) Rubensohn, i. m. LXXVII. l.